

Turizm Sektöründe Hayvan Odaklı Faaliyetlerin Sürdürülebilir Turizm İlkeleri Çerçevesinde Değerlendirilmesi

Evaluation of Animal Focused Activities in the
Tourism Sector Within the Framework of
Sustainable Tourism Principles

Sema ERDAL¹

¹Yüksek Lisans Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, Samsun
· semaerdal55@gmail.com · ORCID > 0009-0001-2855-4094

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Derleme Makalesi/Review Article

Geliş Tarihi/Received: 28 Kasım/November 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 12 Ocak/January 2024

Yıl/Year: 2024 | **Cilt-Volume:** 2 | **Sayı-Issue:** 1 | **Sayfa/Pages:** 73-96

Atıf/Cite as: Erdal, S. "Turizm Sektöründe Hayvan Odaklı Faaliyetlerin Sürdürülebilir Turizm İlkeleri Çerçevesinde Değerlendirilmesi" Ondokuz Mayıs Üniversitesi Karadeniz Turizm Araştırmaları Dergisi 2 (1), Ocak 2024: 73-96.

TURİZM SEKTÖRÜNDE HAYVAN ODAKLI FAALİYETLERİN SÜRDÜRÜLEBİLİR TURİZM İLKELERİ ÇERÇEVESİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ

ÖZ

Turistik faaliyetlerin sanayileşme ile birlikte sektör haline gelmesi ve yarattığı ekonominin ülkelere olan katkısı, turizmin çeşitlendirilmesini teşvik eden itici bir güçtür. Kapitalist anlayışın tüketim temelli yansımalarının en net görülebildiği sektörlerden biri olan turizm sektöründe hayvanların gözlem, gösteri veya av amaçlı kullanımı oldukça yaygındır. Turizm sektörü, kaynakların sınırsızca tüketimine hem kitlesel turizm hem de doğal turizm yolu ile katılan sektörlerden biridir. Ayrıca ekolojik denge, sınırlı kaynaklar ve karbon emisyonları gibi sorunlarla birlikte “sürdürülebilirlik” kavramı turizm sektörü için önemli ve kaçınılmaz bir kavramdır.

Turizmin sürdürülebilirliği bağlamında literatür incelendiğinde kaynakların kullanımının sürekliliği için insan odaklı ve faydacı yaklaşımlarla yapılan araştırmaların flora veya fauna üzerine yapılan araştırmalardan daha fazla olduğu görülmektedir. Hayvanların turistik faaliyetlerde kullanılması ve bu kullanımın ekolojik, etik, hayvan refahı ve hakları açısından sürdürülebilirliği konusunda az sayıda çalışmanın olduğu gözlemlenmiştir. Günümüzde pek çok çevresel, kültürel veya doğal unsurun turistik deneyimlerde neredeyse sınırsız olarak kullanılması pek çok etik tartışmayı da beraberinde getirmektedir. Bu çalışma, “Sürdürülebilirlik İlkeleri” kapsamında “Hayvan Odaklı Turizm” faaliyetlerini değerlendirmeyi ve bu doğrultuda etik ve sürdürülebilir önerilerde bulunmayı amaçlamaktadır. Günümüzde tüketim odaklı sistemin gerçeklerini dışlamak mümkün olmasa da turizmde kullanılan hayvanlarla ilgili sürdürülebilir ve etik kurallar konusunda bilimsel çalışmaların yapılması büyük önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Etik, Sürdürülebilirlik, Hayvan Hakları, Hayvan Kullanımı.

EVALUATION OF ANIMAL FOCUSED ACTIVITIES IN THE TOURISM SECTOR WITHIN THE FRAMEWORK OF SUSTAINABLE TOURISM PRINCIPLES

ABSTRACT

The fact that touristic activities become a sector with industrialization and the contribution of the economy it creates to countries is a driving force that encoura-

ges the diversification of tourism. In the tourism sector, which is one of the sectors where the consumption-based reflections of the capitalist understanding can be seen most clearly, sees the use of animals for observation, demonstration or hunting is quite common. The tourism sector is one of the sectors that participates in the unlimited consumption of resources through both mass tourism and natural tourism. The tourism sector is one of the sectors where the concept of “sustainability” is on the agenda, along with the problems such as the emerging ecological balance, limited resources and carbon emissions.

When the literature is examined in the context of the sustainability of tourism, it is seen that the research conducted with human-oriented and utilitarian approaches for the continuity resource use is more abundant than research on the flora or fauna. It has been observed that there are few studies on the use of animals in touristic activities and the sustainability of this use in terms of ecological, ethical, animal welfare, and rights. Today, many environmental, cultural, or natural elements are used almost unlimitedly in tourist experiences, which brings with it many ethical discussions. This study aims to evaluate “Animal-Focused Tourism” activities within the scope of “Sustainability Principles” and to make ethical and sustainable propositions accordingly. Although it is not possible to exclude the realities of the consumption-oriented system today, it is of great importance to conduct scientific studies on sustainable and ethical rules about animals used in tourism.

Keywords: Tourism, Ethics, Sustainability, Animal Rights, Animal Usage.

GİRİŞ

Turizm endüstrisinde hayvan odaklı faaliyetlere dair yapılmış birçok akademik çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmaların çoğunluğunu konuya ahlaki ve etik perspektiften bakan, hayvanların turizm endüstrisindeki konumunu, işlevini ve gördüğü muameleyi ele alan, duygudaşlık odaklı yürütülmüş çalışmalar oluşturmaktadır (Fennel 2012a, 2012b, 2013; Bertella, 2016; Shani, 2009; Shani & Pizam, 2008; Winter, 2020; Fennel & Shappard, 2011). Turizm sektöründe yoğun olarak eğlence ve şov amaçlı kullanılan hayvanların hakları ve refahları sektör tarafından göz ardı edilmiştir. Hayvan odaklı çekim merkezlerini arz edenler için ekonomik öncelikler söz konusudur. Talep edenler için ise bu faaliyetlere karşı eğlence, eğitim veya doğa turizmine alternatif bulma algısı bulunmakta, talep ve arz eden kişilerde hayvanların şartlarına dair öncelikli düşünceler ise bulunmamaktadır (Çalık ve Çiftçi, 2013, s.45; Dilek, 2016, s.222).

Literatürde turistik faaliyetlerde hayvan refahını gözeten çalışmaların nispeten arttığını fakat hayvan hakları konusundaki ilerlemenin isteksiz olduğunu ortaya

koyan çalışmalar mevcuttur (Sheppard & Fennel, 2019; Burns, 2015a, 2015b). Adıgüzel (2018) Türkiye yasaları çerçevesinde turizm sektöründeki bu faaliyetlerin hak ihlallerini inceleyerek bu ihlaller neticesindeki olası etkileri ortaya koymuş, mevcut yasaların düzenlenerek para cezalarının hapis cezalarına dönüştürülmesi ve uygulanması yönünde önerilerde bulunmuştur.

Tüm bu literatür çalışmalarına rağmen turizm sektöründeki hayvan odaklı faaliyetlere dair uygulamaların, akademik çalışmaların gerisinde kaldığı görülmektedir. Doğa temelli turizm faaliyetleri başta olmak üzere birçok turistik etkinlikte kullanılan bu hayvanlarla ilgili etik veya ahlaki kılavuzların olmadığı buna bağlı olarak da somut ilerlemelerin kaydedilmediği bilinmektedir. Bu çalışmanın amacı hayvan odaklı turizm faaliyetlerinde uygulanabilir, hayvan refahı ve haklarını gözeten sürdürülebilir yaklaşımların mümkün olup olmadığı sorusuna cevap vererek öneriler sunmaktır. Çalışma, uygulamaya yönelik sorunların tespit edilerek iyileştirilmesine odaklanma yöntemlerinden biri olan eylem araştırması yönteminin kullanıldığı kavramsal bir derleme çalışmasıdır. Çalışma mevcut veriler ışığında sürdürülebilir sistemlerin mümkün olup olmadığına dair çıkarımlarda bulunarak öneriler getirmeyi amaçlarken konuya dair politika ve stratejilerin sürdürülebilirlik açısından önemine de vurgu yapmaktadır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Turizmde Hayvan Odaklı Faaliyetler

Sanayi devrimi öncesi toplumlar güvenlik, gıda ve barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik eylemlerde bulunurken hayvanları da tarım, ulaşım, haberleşme, güvenlik veya avlanma yolu ile kullanmışlardır (Sjoberg, 2002; Özen, 2015). Bireylerdeki artan refah seviyesinin beraberinde gelen kapitalist ve pop-materyalist yaklaşımlar; tatminsizlik duygusu, güç, keşfetme veya sahip olma arzusu gibi duyguları da beraberinde getirmiştir. Vahşi yaşam ve hayvanlar; turizm, ticaret veya sağlık gibi birçok alanda ekonomik bir değer olarak metalaştırılmışlardır (Clark & Wilson, 2020; Kırklar Can, Ertaş, Yeşilyurt ve Günlü Küçükaltan 2017; Nibert, 2013; Painter, 2016; Steiner & Reisinger, 2006).

Hayvan- insan etkileşimi ile ilgili olarak Ingold (1988) hayvanları yiyecek veya gelir kaynağı ya da evcilleştirme yoluyla sosyal yaşamımıza dâhil ederek onları gözlemlediğimizi böylece kendi özelliklerimiz ile karşılaştıracak temel veriler elde ettiğimizi ifade ederken, Teel et al., (2003) yukarıda belirtilen duygu ve değer değişimlerini dikkate alarak yaptığı çalışmada; materyalist değerlere sahip olanların, vahşi yaşamın kullanımı temalı görüşlere sahip olma, materyalist dışı değerlere sahip olanların ise vahşi yaşamı korumacı görüşlere sahip olma olasılığının yüksek olduğunu saptamıştır.

Turizmde hayvan odaklı faaliyetler turizm endüstrisinde tema olarak kullanılan durumlardan biri haline gelerek “yerlerin ve deneyimlerin metalaştırılarak pazarlanması” stratejileri şeklinde gerçekleşmektedir (Cloke ve Perkins, 2005; Urry, 1990). Turizmde hayvan kullanımının günden güne artarak devam etmesi ile hayvan hakları ve hayvan etiği konuları da önem kazanarak gündeme gelmiş, bu hak ve etik ilkelere yönelik çeşitli sivil toplum örgütlenmeleri ve uluslararası sözleşmeler yürürlüğe girmiştir (BERN Convention 1979, CITES Convention 1975).

Turistik Faaliyetlerde Hayvanların Kullanım Alanları

Turizm endüstrisi, hayvan kullanımının neredeyse tüm çeşitlerine rastlanabilen endüstrilerden biridir. Turizmde hayvan kullanımı kamusal veya özel sektör aracılığı ile genellikle eğlence, deneyim ya da finansal fayda sağlama amacı ile kullanılmıştır. Tarihsel süreç içerisinde sorgulanmadan kabul gören bu durum, modern pazarlama yollarını etkin biçimde kullanan turizm endüstrisinin hayvanlarla olan etkileşimini de kolaylaştırarak yoğunlaştırmıştır (Winter, 2020).

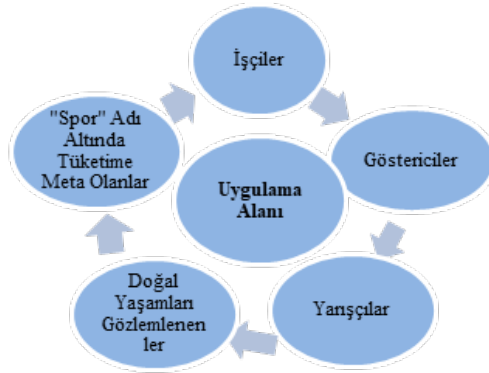
Humane Society International (2011) yılda yaklaşık 250.000 boğanın öldüğü *corrida'mın* (insanlar ve boğalar arasında yapılan bir tür güreş) turizm sektörü tarafından desteklenen şiddet içerikli bir insan eğlencesi olduğunu ortaya koymaktadır. Winter (2020) küresel çapta milyonlarca hayvanın tutsak edilmesi ve kültürel miraslar adı altında taciz edilerek öldürülmesinde turizm endüstrisinin katkısına dikkat çekmiştir (Winter, 2020, s.1). 2017 de yapılan bir araştırmaya göre cazibe merkezleri tarafından tutsak veya refahları üzerinde zararlı etkisi olacak biçimde tutulmakta olan hayvan sayısı yaklaşık 230.000 ila 550.000 arasındadır. Bu hayvanlardan sadece 1.500 ila 13.000 tanesi refahı ya da korunması gözetilerek faaliyet gösteren yerlerde bulunmaktadır. Aynı araştırmaya göre en fazla sayıda (500.000'den fazla) tutsak olarak tutan turistik merkezler; ayı barınakları, deniz kaplumbağası ve timsah çiftlikleri, fil gezintileri yapılan merkezler, köpekbalıkları ile kafes dalışı merkezleri olarak belirtilmiştir (Tourism Concern, 2017).

Dilek (2016), hayvanların metalaştırılması ve “turistik ürün” olarak kullanılmasını “Teorik Alan” ve “Uygulama Alanı” olarak ele almıştır. Fennel (2012) de hayvanların kullanım alanlarını özetle;

1. *Esaret altındakiler,*
2. *Turizm faaliyetlerine hizmet edenler/Fiziki ve Duygusal İççiler,*
3. *Yarışmacılar/Rekabete Maruz Bırakılanlar,*
4. *Spor uğruna katledilenler*
5. *Doğal yaşamı gözlemlenenler şeklinde beş temel kategori (Fennel, 2012, s.70-187) olarak ifade etmektedir.*

Dilek'in Fennel, TAE s.10'dan esinlenerek oluşturduğu Şekil 1'in "Uygulama Alanı" kısmı bu çalışmaya eklenmiştir (Dilek, 2016, s.11).

Şekil 1. Turizmde Hayvan Kullanım Alanları

Şekil 1. Dilek, 2016 s.11'den alıntılanarak yapılmıştır.

Hayvan temelli turizmde hayvanlar genel olarak teşhir, eğlence, ulaşım, beslenme, etkileşim, rekabet, istismar veya öldürme gibi amaçlarla kullanılmakta olduğu bilinmekle birlikte sayısını belirlemek oldukça zordur (Fennel, 2013, s.330; Carmeli, 2002; Cohen, 2013; Cohen, 2014a; Hughes, 2001; Shani ve Pizam, 2008). Turizm sektöründe hayvan kullanımı sınıflandırmaları literatürde; insan etkileşimine, hayvanların fiziksel ortamına veya kullanım alanlarına göre çeşitli biçimlerde ortaya konulmuştur (Yenişehirlioğlu ve Cihangir, 2021, s.3897; Essen et al., 2020; Shani, 2013, s. 104; Dilek, 2016, s.13-14).

Tablo 1. Turizm bağlamında insan-hayvan etkileşimleri

Duffus ve Dearden (1990)	<ul style="list-style-type: none"> • Tüketen Kullanım • Az Tüketen Kullanım • Tüketmeyen Kullanım 	Tüketen ilişkide hayvanların direk ya da ölümüne yol açan etkileşimler yer almakta. Düşük tüketimde; hayvanat bahçeleri, akvaryumlar gibi tesisler tüketim amaçlı olmayan kuş gözlemciliği, balina izleme gibi
Orams (1996)	<ul style="list-style-type: none"> • Tutsak • Yarı Tutsak • Vahşi 	Hayvan temelli ziyaretçi cazibe merkezleri Turist-Yaban Hayatı Etkileşim Fırsatları Spektrumu (SoTWIO); Tutsak etkileşim, yaban hayatını esir tutan ve gözlemi kolaylaştıran hayvanat bahçeleri ve akvaryumlar, sirkler gibi tesislerde gerçekleşir. Yarı tutsak etkileşim, doğal çevreyi simüle eden veya bir kısmını kullanan safari parkları, deniz yaban hayatının görülebildiği ve bazı durumlarda turistlerin onlarla yüzmelerine izin verilen geniş su alanları gibi nispeten doğal bir çevre ve az sayıda insan yapımı yapı veya etki ile karakterize edilir. Vahşi etkileşim ortamı; hiçbir şekilde kısıtlanmayan hayvanlar ile karakterize edilir. Milli parklar veya deniz alanları gibi

Shackley (1996)	<ul style="list-style-type: none"> • Hareket Kısıtlaması (Tam Kapalılık → Tam Özgürlük) X • Cazibe Motivasyonu (Koruma/Eğitim → Eğlence) 	Hayvan temelli cazibe merkezlerini, hayvanların hareket kısıtlamasına ve bu cazibe merkezlerinin işleyişinin arkasındaki motivasyona göre sınıflandırmıştır. Esaret ortamlarında hayvanların; hareket kısıtlamasını “tam kapalılık” “tam özgürlük” skalasına ve ortamın cazibe motivasyonunu; “koruma/ eğitim” “ eğlence” skalasına göre ayırmıştır. Örneğin, akvaryumlara baskın bir koruma/ eğitim ile yüksek hareket kısıtlaması bölgesinde yer vermiştir. Sirkler ise baskın bir eğlence yönelimi ile yüksek hareket kısıtlaması alanında yer alır.
Bulbeck (1999)	<ul style="list-style-type: none"> • Otantik • Yarı Otantik • Aşamalı, Sahnelenmiş 	Otantik alanlar; yaban hayatı veya vahşi yaşamı yerinde görme imkânı sunarlar, turistler düzenli olarak ziyaret edebilirler. Yarı otantik alanlar; doğal yaşam parkları, safari gezileri, ulusal parklar gibi hayvanların sınırlı denetimde oldukları alanlardır. Aşamalı veya sahnelenmiş karşılaşma alanları; kafeste ya da sınırlı bir alanda yapılarak hayvanların sergilendikleri ya da gösteri yaptıkları alanlardır.
Reynolds ve Braithwaite (2001)	<ul style="list-style-type: none"> • Genel Erişim • Yaratılmış Deneyimler • Sınırlı Erişim • Kısıtlı Erişim 	Yaban hayatı turizmde ziyaretçilerin hayvanlara erişiminin çevresel ve turist memnuniyeti açısından cazibe bağlarını farklı düzeylerde yansıtan üç sınıflandırma yapmıştır. Genel erişim; hayvanlar kendi yaşam alanlarında ve doğal davranışlar sergilemelerine rağmen, yüksek yoğunlukta cazibe kullanım alanlarında bir miktar alışkanlık gösterebilmektedirler. Millî parklar, vahşi alanlar gibi. Yaratılmış deneyimler: hayvanat bahçeleri, sirkler, vahşi yaşam parkları, evcil hayvanlar. Etkileşim yapmaktır, yaratılmıştır. Hayvanlar doğal ortamlarında değildir ve çok az hayvan ancak çok sayıda insan vardır. Sınırlı erişim, nadir hayvanlar: Doğal ortamdaki hayvanlar ile ziyaretçi, az bulunan hayvanlar ile yakın bir etkileşim arzular. Kısıtlı erişim, nadir/nesli tükenmekte olan hayvanlar: doğal ortamdaki bu hayvanlar ile yüksek fiziksel ve/veya parasal maliyete neden olacak ilişkililerdir.
Beardsworth ve Bryman (2001)	<ul style="list-style-type: none"> • Karşılaşma • Sunum • Temsil/Sembol • Yapay Deneyimleme 	İnsan- hayvan etkileşimi dikkate alınmış, hayvanların turizmde kullanımını dört ana başlıkta sınıflandırmıştır. Karşılaşma; doğal ortamında, insanların aracısı şekilde hayvanları ve sergiledikleri davranışları gözlemleme olanaklarının olduğu yerlerdir (kuş gözlemciliği vb.). Sunum; hayvanın rızası dışında ve genellikle kendi ortamları dışında esaret altında buldukları yerlerdir (hayvanat bahçeleri, sirkler vb.). Temsil; vahşi hayvanların resim, figür veya sanatsal ve edebi olarak ifade edilme biçimidir. Semboller ya da her türlü görsel, işitsel temsil çeşidi kullanılabilir (sfenks heykelleri, duvara çizilmiş hayvan görselleri vb.). Yapay deneyimleme; Bu sınıflandırma biçiminde hayvanın yapay bir ürün olarak sunulması söz konusudur, bu sunma biçiminde genellikle hayvanların içlerini doldurma yöntemi kullanılır. İzleyiciye gerçekmiş havası yaratarak “korku ile karışık bir eğlenme” biçimi sunmayı amaçlayan bu yöntem taxidermy (tahnit sanatı) olarak ifade edilir (Beardsworth ve Bryman, 2001, s.85).

Hall, Roberts, Wemelsfelder ve Farish (2003)	<ul style="list-style-type: none"> • Doğal/ Yarı Doğal ortamda vahşi yaşamı keşfetme amaçlı • Tutsak/ Yarı Tutsak durumda evcilleştirilmiş, karşılıklı etkileşim ve keşif amaçlı • Yapay ortamda “Nesne” olarak sunum veya sergi amaçlı • Sportif rekreasyon yolu ile avlanma amaçlı. 	<p>Hayvan odaklı turizm faaliyetleri ve İnsan hayvan ilişkisini deneysel olarak sınıflandırmıştır. İlk grupta insan- hayvan fiziksel temasının hiç ya da çok az olduğu fotoğrafçılık veya gözlemciliğe dayalı vahşi yaşam ortamlarından söz etmektedir. Bu ortamlar tamamen doğal olabildiği gibi deneyimi doğal ortama benzer şekilde yansıtabilen parklar, rehabilitasyon merkezleri gibi yarı doğal ortamlar da olabilirler.</p> <p>İkinci grup; eğitilmiş veya yaklaşılması tehlikeli olmayan, evcilleştirilmiş hayvanların bulunduğu ortamlardır. genellikle etkileşim veya keşif amacı ile “sevimli”, “güvenli” gibi referanslar atfedildiği çocukları çekme özelliği ön planda olan yerlerdir. Barınaklar, dokunma, ulaşım veya binicilik hizmeti veren çiftlikler, örnek olarak verilebilir.</p> <p>Üçüncü grupta; hayvanların nesne olarak sergilendiği, gösteri veya sunumlar yaptıkları ortamlar bulunmaktadır. Hayvanlar burada tamamen veya kısmen tutsak haldedir, bu tür sergilemeler bölgenin ekolojisine veya coğrafi kültürüne göre değişken özellikler barındırabilir. Eğlence macera, keşif veya eğitim amacı taşıyabilir aynı zamanda birçok hayvan türü belli güvenlik önlemleri dahilinde yakından, çok sayıda insan tarafından görülebilir. Hayvanat bahçeleri, akvaryumlar örnek olarak verilebilir.</p> <p>Dördüncü grup; ateş etmek, avlanmak, yarışmak veya balık tutmak için hedef olarak kullanılan hayvanlardır. Yerli, egzotik, vahşi veya yarı tutsak olabilir.</p>
Higginbottom (2004)	<ul style="list-style-type: none"> • Yaban Hayatı Gözlemciliği • Esir-Vahşi Yaşam Turizmi • Avcılık Turizmi • Balıkçılık Turizmi 	<p>Yaban hayatı gözlemciliği turizmi; serbest dolaşan hayvanların görülmesi veya başka bir şekilde etkileşimde bulunulması. Esir-vahşi yaşam turizmi; hayvanları insan yapımı hapisanelerde görmeyi içerir. Hayvanat bahçeleri, vahşi yaşam parkları, hayvan barınakları, akvaryumlar; sirkler ve gösteriler gibi. Avcılık turizmi ve balıkçılık turizmi olarak ayırır.</p>
Ballantyne, Packer, Hughes ve Dierking (2007)	<ul style="list-style-type: none"> • Birinci ve İkinci Nesil Sergiler (Ör. Hayvanat Bahçeleri, hayvan teşhir alanları vb.) • Üçüncü Nesil Sergiler (Ör. Yaşam Parkları) • Hayvan gösterileri ve besleme programları (Ör. Sirkler, hayvan gösterileri, akvaryumlar) • Etkileşimli aktiviteler (Ör. Köpekbahçı ve vatozlarla dalış, hayvanları el ile besleme, kaplanla fotoğraf çekme vb.) • Esaret altında olmayan vahşi yaşam turizmi (Ör. Balina, kuş gözlemciliği, safariler vb.) 	<p>Birinci ve ikinci nesil sergiler; kolay erişilebilir ve yakındırlar; fakat hayvan refahı ve insan deneyimi açısından olumsuz etki bırakırlar.</p> <p>Üçüncü nesil sergiler; doğal bir görünüme ve hayvan programlarına sahiptirler fakat hayvanlar görülmeyebilir, aldatıcı bir doğal ortama sahip olabilir.</p> <p>Hayvan gösterileri ve besleme programları; hayvan davranışlarını gösterir, eğitici fakat hayvan davranışı doğal değildir eğitilerek davranış kazandırılır. Etkileşimli aktiviteler; duygusal etkileşimi fakat doğal olmayan hayvan davranışlarını teşvik eder.</p> <p>Esaret altında olmayan vahşi yaşam turizmi; doğal çevre ve hayvan davranışına sahiptir; fakat hayvanlar görülmeyebilir ve ziyaretçinin doğal çevre ve hayvan davranışlarına olumsuz etkisi olabilir.</p>

Cohen (2009)	<p>Ortamlar Bakımından;</p> <ul style="list-style-type: none"> Doğal Ortamlar Yarı Doğal Ortamlar Yarı-Yapay Ortamlar Tasarlanmış Ortamlar. <p>İlişki Çeşidi Bakımından;</p> <ul style="list-style-type: none"> Etkileşimli Etkileşimsiz İlişkisel <p>Hayvanların Pozisyonu Bakımından;</p> <ul style="list-style-type: none"> Vahşi Evcil İşgücü olarak kullanılan Performans için kullanılan 	<p>Doğal ortamlar; hayvanların tamamen özgür, sınırlandırılmadığı ortamlar. Yarı doğal ortamlar; hayvanların insanlar tarafından belirlenmiş doğal ortam ve sınırlar içinde hareketleri kısıtlanmadan yaşadıkları alanlar (Ör. Milli Parklar).</p> <p>Yarı-yapay ortamlar; Hayvanların esaret altında olduğu, doğal yaşam alanlarının taklit edilerek sergilendiği ortamlar (hayvanat bahçeleri, akvaryumlar, tema parklar vb.).</p> <p>Tasarlanmış ortamlar; hayvanların performans ya da şov amacı ile çeşitli şekillerde eğitilmesi, evcilleştirilmesi veya insanlaştırılması (sirkler vb.)</p> <p>Etkileşimli:</p> <p>Hayvan ile insan arasında sembolik olmayan bir temas (Ör. Balık avlama)</p> <p>Gözlem ya da fotoğraf çekimi (Ör. Balina gözlemciliği)</p> <ul style="list-style-type: none"> Etkileşimsiz: <p>Gözlem ya da fotoğraf çekimi (Ör. Balina gözlemciliği)</p> <ul style="list-style-type: none"> İlişkisel: <p>Hayvan ile insan arasında sembolik bir anlaşma, uyum, ilişki var.</p>
Fennell (2012)	<ul style="list-style-type: none"> Esaret Altında Olanlar Turizm Faaliyetlerinde Kullanılan Fiziki ve Duygusal İşçiler Rekabete veya Oyuna Maruz Kalanlar Avcılık Sporları Adı İle Öldürülenler Yaban Hayatı İnsanlar Tarafından Gözlenenler 	<p>Turizm faaliyetlerinde esir olan hayvanlar; temel motivasyonu izlemekten türetilen zevk ve eğlence değeri olan kitle için farklı biçimlerde sunulurlar.</p> <p>Turizm endüstrisi işçisi hayvanlar, yerinde veya doğal ortamında seyahat deneyimlerini gerçekleştiren veya kolaylaştıran türler. Kavgaya ve rekabete zorlanan hayvanlar, hayvan dövüşleri, kan, cesaret gösterisi ve bahis sporlarında 'oyuncu' olan hayvanlar. Spor için avlanan hayvanlar. Yaban hayatın izlenmesi için yürütülen turizm faaliyetlerinde olanlar</p>
Moscardo (2013)	<ul style="list-style-type: none"> Geleneksel Tutsak Geleneksel Olmayan Tutsak Tedarik Edilmiş (İnsan) Tedarik Edilmiş (Doğal) Esaret Altında Olmayan Ortam-Bol Yaban Hayatı Esaret Altında Olmayan Ortam-Nadir/ Görülmesi Zor Yaban Hayatı 	<p>Yaban hayatına dayalı turizm faaliyetleri ve insan-hayvan karşılaşmaları, faaliyetin tek bir türe veya birden çok türe odaklanmasına, deneyimin yoğunluğuna ve yaban hayatının türüne bağlı değişiklik gösterebilmektedir. Geleneksel tutsaktan, esaret altında olmayan ortama (nadir/görülmesi zor yaban hayatı) giden şekilde sınıflandırmıştır. Sınıflandırmanın bir ucunda hayvanat bahçeleri ve daha küçük muhafazalara sahip akvaryumlar gibi geleneksel esir ortamları, diğer ucunda ise nadir olmaları veya görülmesi zor olabilecek serbestçe dolaşan vahşi yaşamın olduğu doğal ortamlar temsil edilir.</p>

Tablo 1. Dilek, 2016 s. 13-16 ile Yenişehirlioğlu ve Cihangir, 2021 s.3893-3896'da bulunan tablo ve bilgiler kapsam olarak genişletilerek kullanılmıştır.

Yazında, turizmde hayvanların kullanım alanlarına yönelik farklı sınıflandırmalar yapılmaktadır. Yapılan sınıflandırmalar, insan-hayvan etkileşiminin biçimlerine göre değişiklik göstermektedir.

Turistlerin Turistik Faaliyetlerdeki Hayvan Kullanımına Dair Algıları

Turizmde hayvan kullanımının çekici hale geldiği en büyük alanlardan birisi de turistlerin yüksek motivasyonla dâhil oldukları yaban hayatı cazibe merkezleridir (Higginbottom, 2004). Vahşi bir hayvanı çıplak gözle gözlemleyebilme hatta onun-

la fiziksel temas kurma deneyimini yaşamak isteyenler için ortaya çıkan trendlerden biri de “hayvan selfie turizmidir”. Coldwell, Dünya Hayvanları Koruma Örgütü verilerine göre bu trendin 2014 ve 2017 arasında %292 oranında artış olduğuna dikkat çekmiştir (Coldwell, 2017). Bu trend hayvanlara belli bir mesafe kuralı belirlenerek yapıldığı gibi vahşi hayvanların yatıştırıcı ilaçlarla yarı baygın biçimde tutulduğu ve fiziksel temasın serbest bırakıldığı biçimde de sıklıkla yapılmaktadır. Vahşi bir hayvanın kucaklanması veya tutulmasının hayvanların refah seviyesinde olumsuzluklar yaratabilen uygunsuz etkileşimler içerebileceği belirtilmektedir (Coldwell, 2014 ; Daly, 2019; McIvor, 2017).

World Animal Protection tarafından yapılan ve Kinder tarafından aktarılan araştırmaya göre turistlerin %93’ü bu tür cazibe merkezlerini hayvan sevgileri nedeni ile ziyaret ettiklerini belirtmişler (Kinder, 2019). Turistlerin doğa temelli turizm deneyimleri sonucu ziyaret edilen destinasyonla duygusal bağ kurduklarını ve uzun vadede çevreci davranışlar göstermelerini muhtemel gören çalışmalar mevcuttur (Folmer et al., 2013; Ballantyne & Packer, 2011; Li et al., 2020).

Turistlerin doğa ve vahşi yaşam temelli turistik faaliyetlere katılımındaki artış ve arz- talep çeşitliliği özellikle hayvan temelli turistik faaliyetlerin hayvan refahı ve etik açıdan da ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Turistlerin önemli bir kısmı, hayvan temelli turistik faaliyetlere olan katılım istekleri ile hayvanların refahı arasında kaldıklarında bilişsel uyumsuzluk yaşamakta ve bu tür durumlarda nedenler bularak devam etmekte (Curtin, 2006; Lück & Porter, 2018; Verbos, Zajchowski, Brownlee & Skibins, 2018; Ziegler & diğerleri, 2018). Bunun yanı sıra esaret altında olan vahşi hayvanların refahı ile ilgili turist tutumlarının ölçüldüğü bazı çalışmalarda ise; turistlerin vahşi doğadaki yaşam şartları ile insanlar tarafından oluşturulmuş yaşam şartları, bakıcılarından gördükleri ilgi ve bakım seviyesini karşılaştırarak “hayvanların refaha sahip oldukları” kanısına vardıklarından bahsedilmiştir (Shani, 2012; Curtin, 2006).

Turizm sektöründe hayvan refahında olumsuz etkilere, hayvan istismarına veya esaretine neden olan uygulamaların çözümü, bu tür turistik faaliyetlere katılan turistlerin davranışlarının değişmesine dayalı olduğunu söyleyen çalışmalar, turist eğitiminin öneminden bahsetmektedir (Sneddon et al., 2016; Moorhouse et al., 2015- 2017).

Turizmde Hayvan Kullanımına Dair Etik Tartışmalar, Politika ve Stratejiler

Tarihsel süreçte insanların hayvan kullanımı ve etkileşimi ile birlikte hayvan hakları tartışmalarına dair, felsefi ya da hukuki yaklaşımlar oluşmuştur. Günümüzde halen tartışılmaya devam eden bu yaklaşımlardan en bilinenleri ise; Antroposentrizm (insan merkezli yaklaşım), Fizyosentrizm (doğa merkezli yaklaşım), Pa-

tosentrizm (canlıların ıstırap duyabilme yeteneği) ve Biyosentrizm (canlı olmanın onuru) gibi teorik yaklaşımlardır (Savaş, Yurtman ve Tölu, 2009, s.55).

Hayvan refahı kavramı; hayvanın hoşnut veya mutlu olma durumu, kendi doğasında yaşayabilme ve doğasına uygun hareket ederek gelişme özgürlüğü, fizyolojik ve duygusal ihtiyaçlarının karşılanma düzeyi gibi konuları içeren bir kavramdır (Hewson, 2003; Fraser, 2009, s.507; Dawkins, 2004, s.941). Duncan (2005), hayvan refahını insan tarafından oluşturulan yapay ortama acı çekmeden ve hisleri dikkate alınarak uyum sağlanması şeklinde tanımlamıştır (Duncan,2005, s. 484). Bu noktada her ne kadar “Hayvan Refahı” ve “Hayvan Hakları” terimleri sıklıkla birbirinin yerine kullanılıyorsa da anlamları farklıdır; Hayvan hakları; hayvanların hiçbir şekilde acıya ve eziyete maruz kalmamasını, beslenme, eğlence, bilim vs. amaçları ile kullanılmaması ya da tutsak edilmemesini içerir. Hayvan hakları savunucuları hayvanların ahlaki ve yasal hakları olduğuna inanır ve desteklerler.

Çağdaş Hayvan hakları ve etiği hareketinin ilk öncülerinin yayınları; Ruth Harrison (1964), *Hayvan Makineleri* başlıklı tarımda hayvanların acı çekmesi hakkındaki kitabı, Brigid Brophy'nin 1965'te *The Sunday Times*'daki *Hayvanların Hakları* makalesi (Brophy, 1965) ve Richard Ryder 1970'de *Oxford'da* yayınladığı broşürdür (Ryder, 1970). Richard Ryder aynı zamanda “Türçülük” teriminin de isim babasıdır (Ryder, 2010; Regan, 1980). Türçülüğün geniş bir tanımını, hayvanların etik konumu ve refahını tartışma noktasına ulaştıran isim ise Peter Singer, olmuştur. Özellikle “Hayvan Özgürleşmesi” (1975) adlı eserinde savunduğu hayvan çıkarları ile ilgili düşünceleri ile modern hayvan hakları felsefesinin temelini oluşturmuştur (Sherry, 2009, s.11). Türçülüğü “bir türün üyelerinin çıkarları lehine ve diğer türlerin üyelerinin çıkarlarına karşı bir önyargı veya önyargı tutumudur” şeklinde tanımlayan Singer türçülüğü, ırkçı ya da cinsiyetçi yaklaşımdan farklı görmemiş, tıpkı bu iki olguda olduğu gibi türçülüğün de ayrımcılık yapmak için haklı bir neden olamayacağını belirtmiştir (Yount, 2008, s.6; Regan, 1984; Singer, 1975; Singer, 2009, s.6).

Turizmde kullanılan hayvanların refahı ve etik konumuna dair literatürde; hayvanların ihtiyaçlarını ciddiye almak adına araştırma programlarına ihtiyaç duyulduğuna, eğlence amaçlı kullanılan bu hayvanlara halkın göremeyeceği biçimde, eğitim adı altında acımasız uygulamalar yapıldığına dair tespitler oldukça fazladır. Ayrıca bu hayvanların ihtiyaçlarını karşılamayan koşullarda, doğalarına aykırı davranışlarda bulunmaları için zorlandıklarına dikkat çeken, hayvan etiğinin turizm etiği içinde uzmanlaşmasının gerekli olduğunu savunan düşünceler de mevcuttur (Fennel, 2003, s.336; Cohen, 2014a; Winter ve Frew, 2018; Winter, 2020).

Hayvanlara, özellikle evcil hayvanlara karşı yapılan kötü muameleler ve uygulamaları engellemek adına fikirler gelişirken biryandan da örgütlü hareket eden, bildiri yayınlayan ulusal ve uluslararası kuruluşlar oluşmaya başladı. Buna istina-

den İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nden 30 yıl sonra 1978 yılında Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi UNESCO tarafından Paris'te ilan edilmiştir. Bildirgenin maddelerini içerik olarak incelemek istesek, turizmde hayvan kullanımına dair birçok maddeyi dâhil etmemiz gerekir. Bu maddelerden biri de “İnsanları eğlendirmek için hiçbir hayvan sömürülmez, Hayvanlarla ilgili sergi ve gösteriler onların haysiyetleriyle bağdaşmaz” şeklindedir (Ferry,2000).

World Animal Protection 50 ülkenin hayvan haklarıyla ilgili ulusal mevzuatlarını taramış ve Dünya Hayvan Koruma Endeksini oluşturarak ülkeleri A'dan G'ye kadar listelemiştir. A; hayvan refahının kanunlarla en çok korunduğu ülkeleri, G ise hayvan hakları konusunda ciddi girişimlerin yapılması gereken ülkeleri ifade etmektedir. Ülkelerin değerlendirildikleri kıstaslar Hayvan duyarlılığının tanınması ve hayvanların acı çekmesinin yasaklanması, Hayvan refahı mevzuatının varlığı, Destekleyici devlet kurumlarının kurulması ve Uluslararası hayvan refahı standartları için destek olmak üzere toplamda 4 ana başlık üzerinden belirlenmiştir. Bu verilere göre dört ana başlıkta ortalaması A ve B grubunda olan ülkelerden; Peru, Şili ve Yeni Zelanda'nın Hayvan duyarlılığının tanınması ve hayvanların acı çekmesinin yasaklanması ana başlığında bulunan maddelerdeki göstergelerinin olumlu olmasına rağmen; Hayvan refahı mevzuatının varlığı, destekleyici devlet kurumlarının kurulması ve uluslararası hayvan refahı standartları için destek ana başlıklarındaki göstergelerin düşük olduğu görülmektedir.

Aynı şekilde dört ana başlıkta ortalaması A ve B grubunda olan ülkelerden;

Fransa, Avusturya, Hollanda ve İsveç'in tüm ana başlıklardaki göstergelerinin nispeten daha olumlu olduğu kendi aralarında en düşük göstergeye sahip olan alt başlığın ise Çekiliş ve eğlence için kullanılan hayvanların korunması başlığı olduğu görülmektedir.

Türkiye, 5199 sayılı Hayvanları Koruma Kanunu çerçevesindeki kanunu ile Rusya, Amerika, Kolombiya, Avustralya gibi ülkeler ile birlikte D grubunda yer almaktadır.

Tablo 2. Hayvan Koruma Endeksine Göre Türkiye'nin Profili

Hayvan Duyarlılığının Tanınması ve Hayvanların Acı Çekmesinin Yasaklanması	Hayvan Refahı Mevzuatının Varlığı	Destekleyici Devlet Kurumlarının Kurulması	Uluslararası Hayvan Refahı Standartları için Destek
C Hayvan Duyarlılığı mevzuatta resmen tanınır	E Tarımda kullanılan hayvanların korunması	E Hayvan refahı için hükümetin sorumluluğu	D OIE hayvan refahı standartları
B Hayvanlara acı çektirmeye karşı yasalar	C Esaret altındaki hayvanları korumak		Hayvan Refahı Evrensel Beyannamesine Destek
	C Evcil hayvanların korunması		
	E Çekiliş ve eğlence için kullanılan hayvanların korunması		
	B Bilimsel araştırmalarda kullanılan hayvanların korunması		
	D Vahşi hayvanların refahını korumak		

Not: World Animal Protection. Animal Protection Index. <https://api.worldanimalprotection.org/country/turkey> adresindeki bilgiler ışığında yazar tarafından oluşturulmuştur.

Turizm politikaları; turizm endüstrisinin geliştirilmesi ve yönetilir hale gelmesini amaçlayan, hükümetlerin sosyo-kültürel, ekolojik veya ekonomik etkilere bağlı olarak koydukları, teori ve pratikte farklılıklar gösterebilen her şey olarak tanımlanabilir (Sheppert & Fennel, 2019 s:134; Hall & Jenkins, 1995; Dredge & Jamal, 2015; Hall & Jenkins, 2004, s.527; Pigram, 1990).

Politika kavramı ile strateji kavramı genelde yan yana kullanılmaktadır. Getz (1997), stratejiyi, turistik faaliyetin hedeflerine ulaşmaya yönelik hazırlanan politika ve program seti olarak tanımlarken; strateji teorisyenleri stratejiyi açıklayan tek bir paradigma olamayacağını, geleceğe yönelik planlar, olabileceği gibi geçmişten gelen modelleri de içerebileceğini öne sürerler (Mintzberg et al., 2003, s.142; Getz, 1997, s.93). Turizm stratejileri daha çok destinasyon yönetimi ve planlamasına odaklı pazarlama stratejileridir bu politika veya stratejilerin belirlenmesinde karar alıcıların gerçeklerden veya ampirik araştırmalardan ziyade, politik ya da siyasi ideolojilerin, sübjektif bakış açılarının, finansal durumun veya gündemdeki krizlerden etkilenen kararlar alabilecekleri gerçeğini de kabul etmek önemlidir (Stokes, 2008; Sheppert & Fennel, 2019 s.135, 141; Head, 2007).

123 küresel kamu politikasına uygulanan ilerleme analizi sonuçlarına göre, mevcut politikaların tamamen insan merkezli politikalar olduğu, hayvanların hak ve refahları üzerinde insan refahının arttığı sonucuna ulaşılmış, bir diğer çalışma da ise 62 ulusal ve uluslararası derneğin web sitelerinde sürdürülebilirlik, hayvan refahı gibi konulara yer verme durumlarını analiz edilmiştir. Buna göre sadece 21 dernek web sitelerinde sürdürülebilirlikten bahsederken sadece 6 tanesi hayvan refahına atıfta bulunan ifadelere yer vermektedir. Türkiye’de bulunan TÜRSAB (Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği) ise araştırmanın anketini yanıtlamayan, web sitesinde sürdürülebilirlik sayfası olmayan ve hayvan refahı bilgilerine rastlanmayan dernekler arasında bulunmaktadır (Fennel &Thomsen, 2021 s.2; Sheppard & Fennel, 2019; Font et al., 2019).

Hayvan refahına yönelik politikaların dahi henüz asgari düzeyde evrensel standartlara kavuşmadığı turizm endüstrisinde, hayvanların çıkar ve haklarını gözetemeyen politikaların hayata geçirilmesi beklentisi her ne kadar ütopyik geliyor olsa da alan yazın ahlaki ve etik yükümlülükleri dikkate alan bir yönde ilerlemeye devam etmektedir (Carr & Broom, 2018; Fennell, 2012a, Fennell, 2012b; Rickly & Kline, 2021; 2021; Thomsen et al., 2021; Winter, 2020).

Turizm endüstrisinde etik ve sürdürülebilir politikaların geliştirilmesi, diğer endüstrilerle olan ilişkisi ve aynı zamanda eğlence amaçlı, çeşitli ve kitlesel bir endüstri olması nedeni ile de önemli ve gereklidir. Mevcut politikaların çoğu eko-merkezci yaklaşımlarla sadece insan topluluklarının çıkarları yönünde bir bakış açısı ortaya koymakta, hayvan çıkarlarını da ancak eko-turistlerin çıkarları paralelinde ve eko-turizmin pazarlanması noktasında dikkate alır durumdadır (Lepold, 1949/1966; Fennel, 2012b).

Gelinen noktada faydacı politikaların ve refahçı yaklaşımın hayvanlara karşı duyulması gerektiği düşünülen ahlaki ve etik sorumlulukları karşılamadığını ve bu sorumlulukların ise hayvan haklarını tartışmadan yerine getirilmeyeceğini ifade eden yaklaşımlar oldukça fazladır. Turizm politikalarının en çabuk hayata geçen tarafları ekonomik katkı sağlayacak, insan memnuniyetine dayalı pratikler olduğu gerçeğidir ve bu gerçeğe rağmen tarihsel süreçler göstermektedir ki etik, hak temelli ve tüm kaynaklar için sürdürülebilir politikaların uygulanması yavaş olsa da kaçınılmazdır. Turizm endüstrisi büyüme, çeşitlenme ve gelişimini genellikle kendini çok çabuk adapte edip sunarken çok daha az dikkate aldığı etik konuların sektöre bir maliyet ya da tehdit olarak dönmesi kaçınılmaz hatta yıkıcı olabilir. “Doğa Temelli Turizm” algısı yerini “Doğaya Saygılı Turizm” algısına bırakırken, sektördeki hayvan kullanımının daha etik ve hakçı politikalar ve uygulamalarla revize edilmesi ülkelerin/hükümetlerin imajlarına katkı sağlayacaktır. Hayvanları esir etme veya öldürme odaklı olmayan, gözlemlenebilir tanıma amaçlı düzenlemeler yapmak ekonomik olarak da uzun vadede fayda sağlayacak uygulamalar olacaktır. Tam tersi uygulamaların en olumsuz örneklerinden biri olan Kanada Hüküme-

ti, doğal kaynakları ile bilinen bir destinasyon olmasına rağmen 2006-2015 arası uygulanan doğayı ve hayvan refahını neredeyse hiçe sayan politikaları nedeni ile çevre karşıtı hükümet olarak kabul edilmiştir bkz. <https://www.alternativesjournal.ca/> (Sheppert & Fennel, 2019 s:140-141).

Sürdürülebilir Turizm İlkeleri Çerçevesinde Hayvan Odaklı Turizme Bakış

“Sürdürülebilirlik” terimi kaynakların bilinçsiz tüketimi yolu ile uzun vadede oluşabilecek ekolojik olumsuzlukların ortadan kaldırılması adına gerekli koşulların sağlanması için kullanılan bir terim olsa da “Sürdürülebilirlik”, “Sürdürülebilir Kalkınma” ve “Sürdürülebilir Turizm” kavramları literatürde birbirlerinin yerine kullanılabilen kavramlardır (Liu, 2003, s.460; Holden et al., 2017, s.131). Sürdürülebilirlik kavramının modern anlamda ve Uluslararası düzeyde ilk kez yer alması 5 Haziran 1972 tarihinde 114 devlet temsilcisi ve birçok sivil toplum kuruluşunun katılımı ile 26 İlkeden oluşan Stockholm Bildirgesinde gerçekleşmiştir (United Nations, 1972).

Birleşmiş Milletler tarafından 1982 yılında kabul edilen Dünya Doğa Antlaşması'nda ise ilk kez sürdürülebilirlik temasına yer verilmiştir. İlgili anlaşma “her bir canlı varlığın tek olduğu ve insan türüne katkısına bakılmaksızın saygı duyulması gerektiğini kabul etmekte, bunun yanında, insanlığın doğal kaynaklara bağımlılığının anlaşılması ve kaynakların plansız kullanımının kontrol edilmesini istemektedir”. Sürdürülebilir kalkınma kavramı, 1987'de eski Norveç Başbakanı Gro Harlem Brundtland'ın Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu Başkanı olarak hazırladığı ve günümüzde Brundtland Raporu olarak bilinen raporun yayınlanmasının ardından yaygın bir biçimde tanınır hale gelmiş hem ulusal hem evrensel çevre koruma politikalarında kabul gören ana kavram olmuştur (Tıraş, 2012: 59). 1992 yılı Rio Dünya Zirvesi'nde dünyada oluşan olumsuz çevresel sorunlar tartışılmış ve 182 devlet tarafından “Gündem 21(Agenda 21)”, küresel eylem planının kabulü ile sürdürülebilir kalkınmanın küresel düzeyde kurumsallaşmasının temelleri atılmıştır.

Doğaya verilen zararın en aza indirilmesi ve sürdürülebilir çözümler bulmak amacı ile ortaya konulan tüm bu girişimlerde hayvan refahı ve haklarına dair atıfların özel olarak bulunmadığı, ekosistem ya da biyolojik çeşitlilik kavramları ile kısmen kapsama girdiği görülmüş, genelde kaynakların insan kullanımı için sürdürülebilirliği bağlamında ele alındığı algısı oluşmuştur. Turizm endüstrisi, sürdürülebilir anlayışı merkeze koyan akademik çalışmaların çok olduğu bir endüstri olmasının yanı sıra bu kavramı pratikte de neredeyse bir turizm türü veya pazarlama unsuru olarak da kullanır. “Sürdürülebilir Turizm” denildiğinde akla gelen doğa temelli turizm algısı aslında bir yanılsama değildir, eko-turizm, vahşi yaşam turizmi, doğal yaşam gözleme turizmi vb. türden yapılan alternatif turizm türlerinin önemli bir kısmında direk veya dolaylı olarak hayvan kullanımı olduğu

bir gerçektir. Söz konusu bu kullanım aslında hayvanları sürdürülebilir turizmin bir bileşeni hatta öznesi yapmaktadır.

Bu çalışma için seçilmiş, Turizm endüstrisinin çevreci, sürdürülebilir ilkeler ve etik çerçevede ele alındığı, aynı zamanda uluslararası niteliği olan iki belgeyi turizmde hayvan kullanımı açısından ele alacağız. Bunlardan ilki;

1 Ekim 1999'da Dünya Turizm Örgütü (WTO) tarafından Santiago-Şili'de deklare edilen 10 maddelik "Turizmde Global Etik İlkeler" bildirgesidir. Maddeler ana başlıkları ile şunlardır;

1. Turizmin Toplumlararası Karşılıklı Anlayışa ve Saygıya Katkısı
2. Bireysel ve Kolektif Bir Araç Olarak Turizm
3. Sürdürülebilir Gelişmenin unsuru Olarak Turizm
4. Kültürel Mirası Kullanan ve Zenginleştiren Unsur Olarak Turizm
5. Ülke ve Toplumların Refahını Artıran Bir Faaliyet Olarak Turizm
6. Turizmin Geliştirilmesinde Paydaşların Yükümlülükleri
7. Turizme Katılma Hakkı
8. Turist Hareketinde Özgürlük
9. Turizm Sektöründe Çalışanların ve Girişimcilerin Hakları
10. Turizmde Global Etik İlkelerin Uygulanması

Dünya Turizm Etiği Komitesi (WCTE) tarafından hazırlanan, Birleşmiş Milletler tarafından da tanınmış, bağlayıcı olmayan ve gönüllü bir uygulama mekanizmasına sahip bu 10 madde turizmin sosyal, kültürel, ekonomik ve çevresel bileşenlerini kapsamaktadır (UNWTO,1999). Bu maddeler arasında hayvanların turizmde kullanımı ile ilgili direk bir madde bulunmamaktadır. Maddelerin içeriklerini incelediğimizde 3. Madde olan "Sürdürülebilir Gelişmenin unsuru Olarak Turizm" maddesinin içeriğinde "Turizm altyapısı ve faaliyetleri, ekosistem, bioçeşitlilik ve vahşi yaşamın korunmasını sağlayacak şekilde hazırlanmalıdır" şeklinde hayvan kullanımını da nispeten kapsayabilecek bir açıklama kısmı bulunmakta aynı zamanda sürdürülebilir ekonomik büyüme çerçevesinde doğal çevreyi koruma yükümlülüğüne vurgu yapmaktadır. Fennel (2014) turizmin etik ilkelerinin sıralandığı bu 10 maddeye 11. Madde olarak "Turizm Endüstrisinde Kullanılan Hayvanlara Saygı ve Refah" maddesinin eklenmesini önermekte, maddenin içeriği Tablo.3' de gösterilmektedir (Fennel, 2014, s. 992).

Tablo 3. UNWTO Küresel Turizm Etik Kuralları için önerilen 11. Madde

Madde 11: Turizm Endüstrisinde Kullanılan Hayvanlara Saygı ve Refah
(1) Milyonlarca vahşi ve evcil hayvan, her yıl turizmde insan zevki ve yararı için kullanılmaktadır. Bu hayvanların çalıştığı ve yaşadığı koşulları, bu hayvanlarla nasıl etkileşime girdiğimizi ve onlarla aşırı acıya neden olacak şekillerde etkileşime girip girmememiz gerektiğini dikkate alan bir saygı kültürü ve daha sorumlu bir turizm endüstrisi kurulabilir.
(2) Evcil hayvanları kullanırken, eğitimciler, kullanılan tüm türler için uygun refah standartlarına ilişkin en güncel bilgilere erişebilmelidir. Hayvanlar korkudan, acıdan, açlıktan, susuzluktan, rahatsızlıktan, yaralanmadan ve hastalıktan arınmış olmalı ve yeterli büyüklükteki muhafazalarda türler için normal olan davranışları gösterebilmelidir.
(3) Eko-turizm için, turistler ve uygulayıcılar, insan eğlencesi için hayvan yakalama ve hapsedme veya acıya neden olan diğer hayvan kullanım biçimlerini temel alan veya destekleyen tüm uygulamaları reddetmelidir. Buna karşılık, turistler ve uygulayıcılar, hayvanların çıkarlarını insanların çıkarlarının üzerine koyan etkileşimleri benimsemelidir. Bu, insan etkisinden bağımsız olarak etkileşimlere girme veya sonlandırma özgürlüğüne sahip olacak serbest yaşayan hayvanlarla karşılaşmaları içerecektir.
(4) Avcılar ve olta balıkçıları, takip ettikleri hayvanlarda gereksiz veya uzun süreli ağrı, korku ve ıstırapı en aza indirmek için tasarlanmış teknik ve teknolojileri kullanmalıdır. Bu uygulamalar, sağlıklı popülasyonlar ve sağlıklı ekosistemler için çalışan bölgesel koruma girişimlerini tamamlamalıdır.
(5) Hayvanları yasa dışı veya aşırı şekillerde kullanan uygulamaları, hayvan sağlığı ve refahını tehlikeye atacak şekilde insan zevki için söndürmek için her türlü çaba gösterilmelidir.
(6) Yasal kabul edilen ancak hayvanların esenliğine büyük zarar veren uygulamalar için, acıyı azaltan yeni politikalar ve yönergeler çıkarmak için her türlü çaba gösterilmelidir. Bu uygulamalar önemli derecede ıstırap vermeye devam ederse, devam etmelerini haklı gösterecek önlemler alınmalıdır.
(7) Hayvanları turizm amacıyla kullanan tüm bireyler veya gruplar, uygun refah standartlarının uygulanması ve kullanılan tüm türler için uygun bakımın uygulanması yoluyla hayvanların acı çekmesini azaltmayı görev edinmiş kuruluşlara erişebilmelidir.

Tablo 3. Fennel, (2014)'den alıntılanmıştır.

Turizm endüstrisinin çevreci, sürdürülebilir ilkeler ve etik çerçevede ele alındığı, aynı zamanda uluslararası niteliği olan ve bu çalışma için seçilmiş iki belgeden diğeri ise;

2005 yılında, BM Çevre Programı ve Dünya Turizm Örgütü'nün politika yapıcılara yönelik hazırladığı "Turizmi Daha Sürdürülebilir Yapmak" isimli rapordur. Bu raporda her türlü turizm faaliyetini daha sürdürülebilir kılmaya çalışmak düşüncesi ve sürdürülebilirlik için turizmin öneminin altı çizilmekte, çeşitli alanlardaki politika önerileri ile turizm ve sürdürülebilirlik arasındaki ilişkinin pekiştirilmesi amaçlanmaktadır (UNEP ve WTO 2005). Sürdürülebilir turizm odaklı ilke veya hedefler genellikle 3 farklı sürdürülebilir boyuta dayanır: Çevresel, Sosyo-Kültürel ve Ekonomik (Mikulić & Kozić, 2011, s.5-6). Turizmi daha sürdürülebilir yapmak raporu 12 ilkedен oluşmaktadır, bu çalışmada 12 ilke başlık

olarak yer alacak olup turizmde hayvan kullanımına dair atıf ilkelerin içeriğinde aranacaktır. Başta hükümetler olmak üzere tüm kamu ve sektör paydaşlarını da hedefleyen sürdürülebilir turizm madde başlıkları şöyledir;

1. Ekonomik Uygulanabilirlik
2. Yerel Refah
3. İstihdam Kalitesi
4. Sosyal Eşitlik
5. Ziyaretçi Memnuniyeti
6. Yerel Kontrol
7. Toplumsal Refah
8. Kültürel Zenginlik
9. Fiziksel Bütünlük
10. Biyolojik Çeşitlilik
11. Kaynak Verimliliği
12. Çevresel Etki

Bu 12 madde içerisinde başlıkları incelediğimizde, turizmde hayvan kullanımına atıfta bulunması muhtemel olan maddenin 10. Madde olması gerektiği kanısına varılmış ve bu madde içerik olarak incelenmiştir. Bu maddeye göre;

(10) Biyolojik çeşitlilik maddesinde: “Doğal alanların, habitatların ve yaban hayatının korunmasını desteklemek ve bunlara verilen zararı en aza indirmek” amacını taşır. Turizm faaliyetleri planlanırken dikkat edilmesi gereken ekosistemlere dair verilen örnekler arasında; kıyılar, resifler, dağlar, çöller, sulak araziler ve iç sular verilmiş özellikle hayvan türleri ile ilgili bir atıfta bulunulmamıştır. Milli parklar ve korunan alanlara dair yapılması gereken çalışmaların bulunduğu içerik kısmında da yine bu alanlarda yaşayan hayvan türlerinin korunmasına dair ayrı bir açıklama bulunmamaktadır. Eko-turizmi teşvik edici önlemler önerilmiş, turizmin sürdürülebilir arazi yönetimini teşvik edici ve ziyaretçiler tarafından değer gördüğünden vahşi yaşamı korumaya ve organik gıda üretimi teşvikine yönelik çalışmalar olması gerektiğini belirtmiştir. Yaban hayatı ve ziyaretçi ilişkisi açısından ise uygulanacak politikaların yaban hayatını rahatsız etme düzeyini en aza indiren, ziyaretçi eğitimi yolu ile farkındalık oluşturabilen, nesli

tükenmekte olan türlere yönelik tehdide katkı sağlayan hediyelik eşya satın alınmasının önüne geçen politikalar geliştirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır (UNEP &WTO, 2005 s.41-44).

Dünya Hayvanları Koruma Örgütünün (World Animal Protection) yayınladığı “Gülüşün Arkasında” (Behind The Smile) adlı araştırmasındaki 2018 yılı verilerine göre;

- Dünya çapında 58 ülkedeki 358 halka açık tesis deniz memelilerini esaret altında tutmuş, bunlardan %84’ü (3.029) açık ara ile yunuslar olmuştur.
- Dünya çapında tutsak edilen tüm yunusların %60’ından fazlası sadece beş ülke tarafından tutulmakta: Çin (%23), Japonya (%16), Amerika Birleşik Devletleri (%13), Meksika (%8) ve Rusya (%5)
- Dünya çapındaki yunus tesislerinin %93’ünün yunuslarla gösteriler, %66’sının yunuslarla yüzme, %75’inin özçekim hizmeti, ve %23’ünün yunus destekli terapi hizmeti sunmuştur.
- Etkinlik fiyatlarının türüne ve bölgesine göre kişi başı ödemeler ortalaması hesaplandığında, tek bir yunusun işletmeye yılda 400.000 ila 2 milyon USD arasında, turizm endüstrisindeki tüm tutsak yunuslar ise yıllık 1,1 ile 5,5 milyar USD arasında kazanç sağlayabilmektedir.
- Yunus gösterileri, vahşi hayvanlara yönelik turizm etkinlikleri arasında üçüncü sırada yer almaktadır.
- Esaret altında tutulan yunus türlerinin çoğu tehdit veya tehlike altındaki türlerden olmamasının yanında tehdit altında olan yunus türlerine yönelik programlara sahip hiçbir hayvanat bahçesi, akvaryum veya tesis bulunmamaktadır (World Animal Protection, 2019).

Bu bilgiler ışığında, sadece yunuslar özelinde dahi bir durum tespiti yapmak gerekse turizm endüstrisine yılda milyonlarca dolar kazandıran, hak ve hürriyetlerinden mahrum bırakılmış bu hayvanların aslında sürdürülebilir turizm faaliyetlerine de pratikte dâhil olduğu söylemek yanlış olmaz. Uluslararası kamu kurumları veya örgütlerin turizmde sürdürülebilir sistemlere dair beyan ettiği belgelerin hiçbirinde hayvan odaklı turistik faaliyetler düzenlenmemiş ya da bu faaliyetlerde kullanılan hayvanların durumunu tespit ederek iyileştirmeye yönelik somut politikalar veya öneriler sunulmamıştır. Hayvan odaklı turistik faaliyetlerin, sürdürülebilir turizmin en büyük bileşenlerinden biri olması, sürdürülebilirliğin hayvan refahı ve hakları noktasında da tartışılması sektör açısından ahlaki gereklilik ve sorumluluktur.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Turizmin sahip olduğu küresel gücün kazanım ve kayıplarına dair girişimler, sektörün sürdürülebilirliğini korumaya yönelik, insan odaklı politikalar ve stratejiler geliştirme şeklinde olmuştur. Ne var ki yaşadığımız COVID-19 salgını, salt insan odaklı, doğayı veya insan olmayan diğer canlı sistemlerini dikkate almayan faaliyetlerin, insan varlığını küresel çapta tehdit edecek sonuçlar doğurabileceğini bizlere hatırlatmıştır. COVID-19'un etkileri tüm sektörlerde olduğu gibi turizm sektöründe de sürdürülebilirlik, çevre dengesi ve adalet gibi kavramların üzerine yeniden düşünmekle ilgili değerlendirme yapmaya ihtiyaç bırakmıştır (Gössling, Scott & Hall, 2020; Higgins-Desbiolles, 2020). Bu salgın gıda olarak kullanılan hayvan kökenli bir salgındır ve ilk değildir, muhtemelen son da olmayacaktır. Bu bağlamda turizmde hayvan kullanımı üzerine yapılan sınırlı çalışmaların genişlemesi ve sektördeki hayvan kullanımının yarattığı tahribat açısından daha özel, çözüm yolları bulmak açısından ise tüm türlere karşı daha bütüncül çalışmalar yapılması gereklidir. Salt insan odaklı sürdürülebilir turizm yolları aramak yerine ekosisteme ve hayvanlara yönelik uygulanabilir politika ve stratejiler geliştirmeye ihtiyaç vardır.

Sürdürülebilir sistemler yaratma arayışı ile oluşturulan plan ve politikalar, temelde insan türünün geleceğini sürdürülebilir hale getirme anlayışı ile yönetilmektedir ve bu anlayışla yürütülen eylemlerle birlikte insanın hizmetine sunulan diğer canlı formlarının uğradıkları zarardan insanoğlu da payına düşeni almaktadır. Hayvanlara karşı yapılan her kötü muamele, sonunda insana zarar verir ve onlara işimize yarayan nesnelere oldukları için değil bizim gibi var olan canlılar oldukları için değer vermemiz gerektiği bilincine ulaşmamız eko-sistem açısından da önemlidir (Bekoff, 2007; Mather, 2001). Hayvanların insanlar için kullanımının en fazla olduğu alanlardan biri de gıda sektörüdür, alan yazında artık turizmde gıda amacı ile kullanılan hayvanlarla ilgili de eleştirel ve etik tartışmaların başladığı görülmektedir (Bertella, 2018; Kline, 2018; Yudina & Fennell, 2013).

Hayvanların fabrikasyon çiftlik ürünleri olarak gıda amacıyla kullanımı veya ilaç sanayiinde deneysel faaliyetler için kullanılmaları gibi hallerde daha görünür olan hayvan acıları ve ölümleri, turizm sektöründe eğlence ve finansal getiri perdesinin arkasına saklanmakta bu da sektörde kullanılan hayvanların hak ve refahları ile ilgili yaptırım ve tepkilerin oluşmasını yavaşlatmaktadır. Bununla birlikte turizm gibi psikolojik haz odaklı, büyük ve küresel bir ekonominin içinde istismar edilen hayvanlara dair etik politikaların düzenlenmesi pratikte diğer endüstrilere oranla çok daha uygulanabilir olmaya müsaittir (Fennel & Sheppard, 2020).

Turizm; insan etkileşimine, empati ve öğrenmeye en açık sektörlerden biridir, bu nedenle insan olmayan canlıların doğasını, hislerini, onların da acı çektiklerini anlatabilecek en doğru sektörlerin de başında gelmektedir. Doğaya ve onu keşfet-

meye ilgisi olan turistler hangi koşul ve şartlarda bunu bir turistik faaliyet olarak yapabilecekleri konusunda bilinçli bireyler olarak sistem tarafından eğitilmelidirler. Doğa temelli turistik faaliyetlere dair koruyucu yasa ve politikalar hayata geçirilerek bilinçli ve sürdürülebilir eğitim programları müfredata eklenmelidir. Küçük yaşlardan itibaren doğal yaşamın, insan olmayan canlıların ve vahşi yaşamdaki tüm canlıların bir eğlence aracı olamayacağını öğrenen bireyler, bir hayvanın esaret altında sömürülerek ya da avlanarak gerçekleştirilen turistik eylemlere, maddi ya da manevi destek vermeyecek, aksine doğayı ve hayvanları gözlemleyerek anlama turizmine katılarak sürdürülebilir sistemin uygulayıcısı haline geleceklerdir.

Eğlence sektöründe hayvan kullanımını konusundaki en büyük pazarlardan biri de sirklerdir, Almanyadaki Circus Roncalli sirki canlı hayvanlarla yapılan gösterilerden vazgeçen, bunun yerine 3D holografik hayvan görüntüleri ile gösteriler yapan olumlu örneklerden biridir (Knaggs,2019). Ayrıca İngiltere’de sirk gösterilerinde vahşi hayvan kullanılmasını yasaklayan yasa tasarısının meclisten geçmesi veya ABD’de bazı eyaletlerde de aynı yönde kararlar alınmasındaki en büyük etken halkın verdiği ahlaki ve etik tepkilerdir. Bu örneklerden hareketle eğlence odaklı, hayvanların esaret altında tutularak sergilendiği turistik faaliyetler; yerini sanal gerçeklik algısı yaratan teknolojilerin kullanıldığı, vahşi yaşamı keşfetmeyi eğlenceli ya da oyunlaştırılmış şekilde sunarak doğadaki canlıları bu yolla tanıma ve anlama deneyimleri sunan turistik faaliyetlere bırakabilir.

Turizm endüstrisinin kötü koşullarda ve esaret altında tutulan hayvanlar üzerinden yapılan faaliyetlerden bir anda vazgeçeceğini öngörmek elbette yakın zamanda mümkün görünmemekle birlikte turizm acente ve operatörlerinin de sektörel hayvan istismarını görerek refahçı ve hakçı turistik faaliyetlere yönelmeleri konjonktürel olarak da kaçınılmazdır. Turistik meta olarak kullanılan hayvanların birçoğunun acı çektikleri, istismar edildikleri, doğalarından ve iradelerinden mahrum bırakıldıkları, etik ve ahlak dışı bir anlayışla finansal getiri aracı olarak kullanıldıkları gerçeğini bu sektörün tüm paydaşları kabul etmelidir. Sadece insan merkezli türcü anlayışla değil, hayvanların refahı ve hakları için de sürdürülebilir çözümler bulmaya niyetli bilim insanları, kamu kurumları, sivil toplum örgütleri ve finansörlerin turizmde kullanılan hayvanlar için yeni etik kodlar yazmaları gerekli ve eko-sistem adına da kaçınılmazdır.

KAYNAKÇA

- Adigüzel, B. (2018). Turizmde kör nokta; hayvan hakları. *Atlas International Refereed Journal on Social Sciences*, 4(11), 851-868.
- Alternatives Journal Voice of Canada’s Environment. 30 Eylül 2021 tarihinde <http://www.alternativesjournal.ca/policy-and-politics/crimes-against-ecology> adresinden erişildi.
- Ballantyne, Roy, Jan Packer, Karen Hughes ve Lynn Dierking. (2007). "Conservation learning in Wildlife Tourism Settings: Lessons from Research in Zoos and Aquariums", *Environmental Education Research*, Cilt: 3, Sayı: 13, ss. 367- 383.
- Ballantyne, R., Packer, J., 2011. Using tourism free-choice learning experiences to promote environmentally sustainable behaviour: the role of post-visit 'action resources'. *Environ. Educ. Res.* 17 (2), 201-215.

- Beardsworth, Alan ve Alan Bryman.(2001). "The wild animal in Late Modernity: The case of the Disneyization of Zoos", *Tourist Studies*, Cilt: 1, Sayı: 1, ss. 83-104.
- Bekoff, M. (2007). *Animals matter*. Boston: Shambhala Publications.
- Bern Convention. Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats. (BERN). 30 Eylül 2021 tarihinde <https://www.coe.int/en/web/bern-convention> adresinden erişildi.
- Bertella, G. (2016). Experiencing nature in animal-based tourism. *Journal of Outdoor Recreation and Tourism*, 14, 22-26.
- Bertella, G. (2018). Problematizing the ethical "taste" of authenticity. *Journal of Gastronomy and Tourism*, 3(2), 81-92.
- Brophy, B. (1965). The rights of animals. London Sunday Times, October 10.
- Bulbeck, Chilla. (1999). "The Nature Dispositions of Visitors to Animal Encounter Sites in Australia and New Zealand", *The Journal of Sociology*, Cilt: 2, Sayı: 35, ss.129-148.
- Burns, G.L., 2015a. Animals as Tourism Objects: ethically refocusing relationships between tourists and wildlife. In: Markwell, K. (Ed.), *Animals and Tourism: Understanding Diverse Relationships*, pp. 44-59 (Channel View Publications).
- Burns, G.L., 2015b. Ethics in Tourism. In: Hall, C.M., Gossling, S., Scott, D. (Eds.), *The Routledge Handbook of Tourism and Sustainability*. Routledge, pp. 117-126 (Chapter 8).
- Carr, N. (2009). Editorial: Animals in the tourism and leisure experience. *Current Issues in Tourism*, 12, 409-411.
- Carmeli, Y. S. (2002). Cruelty to animals and nostalgic totality: Performance of a travelling circus in Britain. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 22(11/ 12), 73- 88.
- CITES Convention. CITES (the Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora). 30 Eylül 2021 tarihinde <https://cites.org/sites/default/files/eng/disc/CITES-Convention-EN.pdf> adresinden erişildi.
- Clark, B. ve Wilson, T. D. (2020). The Capitalist Commodification of Animals: A Brief Introduction. Clark, B. ve Wilson, T. D. (Der.), *The Capitalist Commodification of Animals* içinde (1-5). UK: Emerald Publishing Limited.
- Cloke, P., & Perkins, H.C. (2005). Cetacean performance and tourism in Kaikoura, New Zealand. *Environment and Planning D: Society and Space*, 23(6), 903-924.
- Cohen, Erik. (2009). "The Wild and The Humanized: Animals in Thai Tourism", *Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research*, Cilt: 1, Sayı:20, ss.100-118.
- Cohen, E. (2013). Buddhist compassion and animal abuse in Thailand's Tiger Temple. *Society & Animals*, 21, 266-283.
- Cohen, E. (2014). Bullfighting and tourism. *Tourism Analysis*, 19, 545-556. 88.
- Coldwell, W. (2014, October 4). Think twice about wild animal tourism, visitors told. *The Guardian*, 27 Ekim 2021 tarihinde <https://www.theguardian.com/travel/2014/oct/04/wild-animal-tourism-think-twice> adresinden erişildi.
- Coldwell, W. (2017, October 4). Wild animal selfies: Charity condemns trend following Amazon investigation. *The Guardian*, 27 Ekim 2021 tarihinde <https://www.theguardian.com/travel/2017/oct/04/wild-animal-selfies-charity-condemns-trend-brazi-peru-animal-cruelty> adresinden erişildi.
- Curtin, S. (2006). Swimming with dolphins: A phenomenological exploration of tourist recollections. *International Journal of Tourism Research*, 8, 301-315.
- Çalık, A. Ö. Ve Çiftçi, G. (2013). Animal ethics in tourism. *International Journal of Business and Management Studies*, 5(1), 43-53.
- Daly, N. (2019). The wildlife we see, the suffering we don't. *National Geographic* 44-77 July.
- Dawkins, MS. (2004). Using behaviour to assess animal welfare. *Animal Welfare*, 13, 53-57.
- Dilek, E. 2016. *Turizmin hayvanlara dair ahlaki sorumluluğunun meta eleştirisi bağlamında değerlendirilmesi* (Yayımlanmış doktora tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.11-17.
- Dredge, D., & Jamal, T. (2015). Progress in tourism planning and policy: A post-structural perspective on knowledge production. *Tourism Management*, 51, 285-297. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2015.06.002>.
- Duffus, D. A. ve Dearden, P. (1990). Non-consumptive wildlife-oriented recreation: A conceptual framework. *Biological Conservation*, 53(3), 213-231.
- Duncan, I. J. (2005). Science-based assessment of animal welfare: *farm animals*. *Revue scientifique et technique-Office international des epizooties*, 24(2), 483.
- Essen, E. V., Lindsjö, J. ve Berg, C. (2011). Instagraminal: Animal Welfare and Animal Ethics Challenges of Animal-Based Tourism. *Animals*, 10(10), 1830.
- Fennell, D. A. (2012a). *Tourism and animal ethics*. New York: Routledge.
- Fennell, D. A. (2012b). Tourism and animal rights. *Tourism Recreation Research*, 37(2), 157-166.
- Fennell, D. A., & Sheppard, V. A. (2011). Canada's 2010 Olympic & Paralympic Winter Games' legacy: Applying an ethical lens to the post-games' sled dog cull. *Journal of Ecotourism*, 10(3), 197-213. <https://doi.org/10.1080/14724049.2011.617452>.
- Fennell, D. A. (2013). Tourism and animal welfare. *Tourism Recreation Research*, 38(3), 325-340.
- Fennell, D. A. (2014). Exploring the boundaries of a new moral order for tourism's global code of ethics. *Journal of Sustainable Tourism*, 22(7), 983-996.

- Fennell, D. A., & Sheppard, V. (2020). Tourism, animals and the scales of justice. *Journal of Sustainable Tourism*. <https://doi.org/10.1080/09669582.2020.1768263>.
- Fennell, D. A., & Thomsen, B. (2021). Tourism & animal suffering: Mapping the future. *Annals of Tourism Research*, 91, 103317.
- Ferry, Luc. (2000). *Ekolojik Yeni Düzen*. (Çev. Turhan Ilgaz), Yapı Kredi Yayınları No: 1372. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık. İstanbul.
- Fraser, D. (2009). Assessing animal welfare: different philosophies, different scientific approaches. *Zoo Biology*, 28(6), 507-518.
- Folmer, A., Haartsen, T., Huigen, P.P.P., 2013. The role of wildlife in emotional attachment to a nature-based tourism destination. *J. Ecotourism* 12(3), 131-145.
- Font, X., Bonilla-Priego, M. J., & Kantanbacher, J. (2019). Trade associations as corporate social responsibility actors: An institutional theory analysis of animal welfare in tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, 27(1), 118-138. <https://doi.org/10.1080/09669582.2018.1538231>.
- Getz, D. (1997). *Event management and event tourism*. New York: Cognizant Communications Corporation.
- Gössling, S., Scott, D., & Hall, M. C. (2020). Pandemics, tourism and global change: A rapid assessment of COVID-19. *Journal of Sustainable Tourism*. <https://doi.org/10.1080/09669582.2020.1758708>.
- Hall, C. M., & Jenkins, J. (1995). *Tourism and public policy*. London: Routledge.
- Hall, C. M., & Jenkins, J. (2004). *Tourism and public policy*. In A. A. Lew, C. M. Hall, & A. M. Williams (Eds.). *A Companion to Tourism* (pp. 525-540). Oxford, UK: Blackwell Publishing Ltd. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2017.12.004>.
- Hall, Derek, Lesley Roberts, Françoise Wemelsfelder ve Marianne Farish.(2003). "Animal Attractions, Welfare and the Rural Experience Economy", *New Directions in Rural Tourism*, Eds. Derek Hall ve Morag Mitchell, Ashgate, London, ss.90-101.
- Head, B. W. (2007). Three lenses of evidence-based policy. *The Australian Journal of Public Administration*, 67(1), 1-11. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8500>.
- Hewson, C.J. (2003). What is animal welfare? Common definitions and their practical consequences. *Canadian-Veterinary Journal*, 44(6), 496-499.
- Higginbottom, K., 2004. *Wildlife tourism: an introduction*. Higginbottom, K. (Der.), *Wildlife Tourism: Impacts, Management and Planning* içinde (s.1-14). Altona: Common Ground Publishing.
- Higgins-Desbiolles, F. (2020). Socialising tourism for social and ecological justice after COVID-19. *Tourism Geographies*. <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1757748>.
- Holden, E., Linnerud, K. ve Banister, D. (2017). The Imperatives Of Sustainable Development, *Sustainable Development*, 25(3), 213-226.
- Hughes, M. (2001). Animals, values and tourism - structural shifts in UK dolphin tourism provision. *Tourism Management*, 22(4), 321-329.
- Humane Society International (2011). *Bullfighting in Europe*. 27 Ekim 2021 www.hsi.org/news-media/bullfighting_europe/ adresinden erişildi.
- Ingold, T. (Ed). (1988). *What is an animal?* London: Unwin Hyman Ltd.
- Kırlar Can, B., Ertaş, M., Yeşilyurt, H. ve Günlü Küçükaltan, E. (2017). The relationship between tourism and commodification: A conceptual approach. *İşletme Fakültesi Dergisi*, 18(2), 265-282.
- Kinder E. (2019). The dark side of animal tourism. *The Boar*. 25 Ekim 2021 tarihinde Hayvan turizminin karanlık yüzü - Yaban Domuzu (theboar.org) adresinden erişildi.
- Kline, C. (2018). *Tourism experiences and animal consumption: Contested values, morality and ethics*. London: Routledge.
- Knaggs, A. (2019). Famous German circus replaces live animals with cruelty-free holograms. Retrieved at <https://www.attractionsmanagement.com/index.cfm?subID=0&pagetype=news&codeID=342233&dom=n&email=web&pub=AME&date=>.
- Li, T., Liu, F., Soutar, G.N., 2020. Connecting tourism experience and environmental learning. *Curr. Issues Tour.* 1-6.
- Liu, Z. (2003). Sustainable Tourism Development: A Critique. *Journal of Sustainable Tourism*, 11(6), 459-475. doi: 10.1080/09669580308667216.
- Lück, M., & Porter, B. A. (2018). The ethical dilemma of provisioning pelagic birds in exchange for a close encounter. *Journal of Ecotourism*, 17(4), 401-408.
- Mather, J. A. (2001). Animal suffering: An invertebrate perspective. *Journal of Applied Animal Welfare Science*, 4(2), 151-156. https://doi.org/10.1207/S15327604JAWS0402_9.
- Mclvor, S. (2017, October 4). *Wildlife selfies' aren't cute. They encourage cruelty and animal suffering*. *The Guardian*, 27 Ekim 2021 tarihinde <https://www.theguardian.com/commentisfree/2017/oct/03/wildlife-selfies-cruelty-animal-tourist-snaps-amazon> adresinden erişildi.
- Mikulčić, J., & Kožić, I. (2011). An exploratory assessment of tourism sustainability in Croatian coastal destinations. *EFZG working paper series*, (04), 1-12.

- Mintzberg, H., Lampel, J., Quinn, J., & Ghoshal, S. (2003). *Stratejisi Süreç: Kavramlar, bağlamlar ve vakalar* (4. baskı). Üst Eyer Nehri, NJ: Prentice-Hall.
- Moorhouse, T. P., Dahlsjö, C. A. L., Baker, S. E., D'Cruze, N. C., & Macdonald, D. (2015). The customer isn't always right - Conservation and animal welfare implications of the increasing demand for wildlife tourism. *PLoS One*, 1-15. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0138939>.
- Moorhouse, T., D'Cruze, N. C. ve Macdonald, D. W. (2017). Unethical use of wildlife in tourism: what's the problem, who is responsible, and what can be done?. *Journal of Sustainable Tourism*, 25(4), 505-516.
- Moscardo, G. (2013). The role and management of non-captive wildlife in ecotourism. Ballantyne, R. ve Packer, J. (Der.), *International handbook on ecotourism içinde* (351-364). Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Nibert, D. (2013). *Animal oppression and human violence: Domestration, capitalism, and global conflict*. Columbia University Press.
- Orams, M. B. (1996). A conceptual model of tourist-wildlife interaction: the case for education as a management strategy. *Australian Geographer*, 27(1), 39-51.
- Özen, A. S. (2015). Küresel zoo çeşitliliğin korunmasında önem taşıyan hayvanat bahçesi ve akvaryum birlikleri. *Dumlupınar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 34, 1-8.
- Painter C. (2016). Non-human animals within contemporary capitalism: A Marxist account of non-human animal liberation. *Capital ve Class*, 40(2), 327-345.
- Pigram, J. J. (1990). Sustainable tourism - policy considerations. *Journal of Tourism Studies*, 1(2), 2-9.
- Ryder, R. D. (2010). Speciesism again: The original leaflet. *Critical Society*, 2, 1-2
- Ryder, R. D. (1970). *Speciesism* (özel olarak basılmış broşür, Oxford, 1970); Ryder, R. D. ve Wood, David *Speciesism* (özel olarak basılmış broşür, Oxford, 1970).
- Reed, M. (2000). Collaborative tourism planning as adaptive experiments in emergent tourism settings. In B. Bramwell, & B. Lane (Eds.). *Tourism collaboration and partnerships* (pp. 247-271). Clevedon: Channel View Publications.
- Reynolds, P. C. ve Braithwaite, D. (2001). Towards a conceptual framework for wildlife tourism. *Tourism Management*, 22(1), 31-42.
- Regan, T. (1980). Cruelty, kindness, and unnecessary suffering. *Philosophy*, 55(214), 532-541.
- Rickly, J. M. & Kline, C. (2021) (Eds.). *Exploring nonhuman work in tourism: From beasts of burden to animal ambassadors*. Berlin: De Gruyter.
- Savaş, T., Yurtman, İ. Y. ve Tölü, C. (2009). Hayvan hakları ve hayvan refahı: Felsefi bakış-nesnel arayışlar. *Hayvansal Üretim*, 50(1), 54-61.
- Shackley, M. (1996). *Wildlife tourism*. London: International Thomson Business Press.
- Shani, A. (2009). *Tourists' attitudes toward the use of animals in tourist attractions: an empirical investigation*. Doctoral Dissertation, University of Central Florida, Orlando.
- Shani, A. ve Pizam, A. (2008). Towards an ethical framework for animal-based attractions. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 20(6), 679- 693.
- Shani, A. (2012). A quantitative investigation of tourists' ethical attitudes towards animal-based attractions. *Tourism*, 60(2), 139-158.
- Shani, A. (2013). Differentiating settings of tourist-animal interactions: An anthrozoological perspective. *Tourism Recreation Research*, 38(1),
- Sheppard, VA ve Fennell, DA (2019). Turizm kamu sektörü politikasında ilerleme: İnsan olmayan hayvanlar için bir etiğe doğru. *Turizm İşletmeciliği*, 73, 134-140-141.
- Sherry, C. J. (2009). *Animal rights: A reference handbook*. Santa Barbara: ABC-CLIO, LLC.
- Singer, P. (2005). *Hayvan Özgürleşmesi*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Sjoberg, G. (2002). *Sanayi öncesi kenti*. A. Alkan ve B. Duru (Der. ve Çev.), 20. *Yüzyıl kenti içinde* (s.37-54), İmge Yayınevi: Ankara.
- Sneddon, J., Lee, J., Ballantyne, R. ve Packer, J. (2016). Animal welfare values and tourist behaviour. *Annals of Tourism Research*, 57, 234-278.
- Steiner, C.J., & Reisinger, Y. (2006). Ringing the fourfold: A philosophical framework for thinking about wellness tourism. *Tourism Recreation Research*, 31(1), 5-14.
- Stokes, R. (2008). Tourism strategy making: insights to the events tourism domain. *Tourism Management*, 29, 252-262. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2007.03.014>.
- Teel, T.L., Bright, A.D., & Manfredo, M.J. (2003). Regional results from the pilot phase of the research project entitled 'Wildlife Values in the West' (Project Report No. 55). Fort Collins, CO: Colorado State University, Human Dimensions in Natural Resources Unit.
- Thomsen, B., A. Gosler, T. Cousins, K. Copeland, J. Thomsen, S. Coose, S. Fennell, J. Guzman, & S. Copeland. (2021). Coexistence is a trigger word: Conceptualizing a posthumanist approach to wildlife-human coexistence. Working paper. Oxford, UK.

- Thomsen, B, J. Thomsen, K. Copeland, S. Coose, E. Arnold, H. Bryan, K. Prokop, K. Cullen, C. Vaughn, B. Rodriguez, R. Muha, N. Arnold, H. Winger, & G. Chalich. (2021). Multispecies livelihoods: A posthumanist approach to wildlife ecotourism that promotes animal ethics. Working paper. Oxford, UK.
- Tıraş, H.H (2012). "Sürdürülebilir Kalkınma ve Çevre: Teorik Bir İnceleme". Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi.
- Tourism Concern. (2017). Research briefing. *Animals in tourism*. 25 Ekim 2021 tarihinde <https://www.travindy.com/wp-content/uploads/2019/02/Animals-in-Tourism-lWeb-FINAL-1.pdf> adresinden erişildi.
- United Nations, (1972). *Report Of The United Nations Conference On The Human Environment*. 30 Aralık 2021 tarihinde <https://www.un.org/en/conferences/environment/stockholm1972> adresinden ve <https://undocs.org/en/A/CONF.48/14/Rev.1> belgesinden erişildi.
- UNEP ve WTO, (2005). *Making Tourism More Sustainable: A Guide For Policy Makers*. 30 Aralık 2021 tarihinde <https://www.e-unwto.org/doi/book/10.18111/9789284408214> adresinden alındı.
- UNWTO, (1999). United Nations World Tourism Organisation. *Global Code of Ethics for Tourism* 30 Aralık 2021 tarihinde <https://www.unwto.org/global-code-of-ethics-for-tourism> adresinden alındı.
- Urry, J. (1990). *The tourist gaze: Leisure and travel in contemporary society*. London: Sage.
- Verbos, R. I., Zajchowski, C. A. B., Brownlee, M. T. J., & Skibins, J. C. (2018). I'd like to be just a bit closer: Wildlife viewing proximity preferences at Denali National Park & Preserve. *Journal of Ecotourism*, 17(4), 409-424.
- Wikipedia (2020). Richard D. Ryder. 30 Ekim 2021 tarihinde https://en.wikipedia.org/wiki/Richard_D._Ryder adresinden erişildi.
- Winter, C., & Frew, E. (2018). Dark racing: Backstage at the sport of kings. *Leisure Studies*, 37(18), 452-465.
- Winter, C. (2020). A review of animal ethics in tourism: Launching the annals of tourism research curated collection on animal ethics in tourism. *Annals of Tourism Research*, 84, 102989.
- World Animal Protection (2020). *The coalition for ethical wildlife tourism*. 28 Ekim 2021 tarihinde <https://www.worldanimalprotection.org/cewt> adresinden erişildi.
- World Animal Protection. Animal Protection Index. 28 Ekim 2021 tarihinde <https://api.worldanimalprotection.org/> adresinden erişildi.
- World Animal Protection. *Behind the Smile: The multibillion-dollar dolphin entertainment industry*. 30 Aralık 2021 tarihinde <https://www.worldanimalprotection.us/> adresinden ulaşıldı.
- Yenişehirlioğlu, E. & Cihangir, E. (2021). *Turizm Endüstrisinde Hayvan Kullanımı: Yıkıcı-Yıkıcı Olmayan Temas Temelli Yaklaşım*. OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 18 (4) , 3885-3917.
- Yount, L. (2008). *Animal rights*. N.Y: Infobase Publishing.
- Yudina, O., & Fennell, D. (2013). Eco-feminism in the tourism context: A discussion of the use of other-than-human animals as food in tourism. *Tourism Recreation Research*, 38(1), 55-69.
- Ziegler, J. A., Silberg, J. N., Araujo, G., Labaja, J., Ponzio, A., Rollins, R., & Dearden, P. (2018). A guilty pleasure: Tourist perspectives on the ethics of feeding whale sharks in Oslob, Philippines. *Tourism Management*, 68, 264-274.